

The Transformation of Characters in Mystical Stories Based on Nineteen Mystical Texts

Amir Hossein Madani

Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran; m.madani@kashanu.ac.ir

Article Type

Research Article

Article History

Received

September 03, 2022

Revised

February 04, 2024

Accepted

March 16, 2024

Published Online

??????

Keywords

Mystical Writings, Short Stories,
Individuals, Transformation

ABSTRACT

Reflecting on many mystical works, it becomes apparent that certain individuals within these stories undergo transformations, resulting in distinct personalities that differ from those portrayed in other books. Based on this fundamental principle, the authors of mystical texts have altered the characters in their stories to enhance diversity and appeal, as well as increase their impact on the audience. This transformation typically involved a minimum of two characters and occasionally extended to as many as fourteen characters. This article examines the depiction of characters in nineteen mystical texts. By analyzing thirty-five stories on this topic, the author identifies the reasons and motivations behind this storytelling technique. The article also explores the extent to which the author's spiritual and mystical experiences, as well as their ideological tendencies and aspirations, influence the portrayal of characters. In addition to the author's fidelity to the text and primary source, he has successfully transformed the characters in the story.

This is an in-press (online first) article which will be assigned to a future issue of the journal.

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 Online ISSN: 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: [10.22054/ltr.2024.69919.3614](https://doi.org/10.22054/ltr.2024.69919.3614)

ATU
PRESS

Introduction

Anecdotes play a crucial role in mystical novels, being one of their most significant components. The author uses these anecdotes to convey and comprehend his enigmatic intention, enabling the reader to examine the worldview and mystical framework of the specific mystic from an anecdotal perspective. The character in question should be accompanied by mystical experiences. Every Sufi text we are aware of has instructive anecdotes. Consequently, these books primarily focus on the stories they contain, aiming to educate and profoundly influence the disciples. Mystical stories serve multiple purposes, including instruction, providing diversity, enhancing attractiveness, and facilitating the understanding and simplification of complex themes. Moreover, these stories incorporate the "special manners of Sufis" and make the mystical worldview more accessible to the audience. In addition to these purposes, another noteworthy aspect of mystical stories is the phenomenon of "character transformation." This refers to the occurrence when a story, originally attributed to certain characters in one book, is later ascribed to different characters in another text. The story's subject remains consistent, although the characters and heroes undergo transformations. Diverse reasons and motivations drive the transformation of characters in stories. It is important to note that in this type of storytelling, functions and characters are inseparable. Each character represents their own actions and personal development. Additionally, the transformation of a character often leads to changes in other story elements such as time, place, conversations, level of detail, perspective, and narration. This is because the character, being the primary conveyer of the story's theme and the main driver of its plot, influences the other components and elements of the story. However, the central idea of the story stays unchanged. Authors and storytellers of mystical literature frequently express their sentiments, emotions, convictions, desires, and mystical encounters through their cherished character's perspective and consciousness. By shaping the character's persona, they effectively convey their own aspirations, objectives, and motivations. They have reached a decision. Various texts reference the story of "The Sea and Gold Fishes in the Mouth" and associate it with a wide range of individuals, including renowned figures like Zul-Nunun Masri, Ebrahim Adham, and Malik Dinargarhet, as well as lesser-known or unidentified individuals like Ebrahim Saad, Abu Rihana, the dervish in the ship, a young man with patches, and a man in rags.

Literature Review

Based on the investigations, there is a lack of independent studies conducted in the field of the subject. The available sources only provide limited and fragmented information. In his book "Story Structure of Mystical Tales" (2010), Rezvanian conducted an investigation into the story structure of three mystical texts: "Kashf al-Mahjub," "Asrar al-Tawheed," and "Tazkireh al-Awliya." Specifically, Rezvanian analyzed the shared elements among the stories found in these three books in the chapter "Similar stories in terms of content and author's perception." In his 2016 book "Sources of the Sun," Heydarzadeh Sardroud conducted an analysis of Sufia's stories in the Masnavi. He examined these anecdotes under the overarching theme of "review of Rumi's actions" in both common anecdotes and the more specific category of "character and characterization." This analysis focused on the primary character in the story under discussion. The process of converting it into other characters has been

mentioned. In the article "Character transformation in stories similar to Attar and Maulvi," Heydari examines and elucidates the shared elements in the stories of Attar, Maulvi, and Rumi's influence on his predecessors' narratives, particularly Attar. Through a thorough analysis of the novels in question, the author has provided a comprehensive account of the characters' appearances as well as the underlying reasons and motivations behind the alterations and interventions.

Methodology

The objective of this research is to investigate the process of character development in mystical stories. Specifically, it aims to examine the ways, goals, and motivations that contribute to the formation of character development. To address this question, the author employed a descriptive-analytical approach to examine nineteen mystical writings. Specifically, the author focused on analyzing the stories that depicted character transformations. Attar's *Tazkireh Al-Awliya* has been selected as a primary source and fundamental text because of its frequent occurrence and substantial number of stories (36 instances).

Conclusion

Anecdotes, widely recognized as prominent and influential components and motifs in mystical texts, serve a crucial purpose in facilitating the comprehension of Sufi themes and enhancing their impact on the audience. Additionally, they contribute to moral instruction by instilling confidence in the hearts of disciples and motivating them to persist in their actions. We can examine these stories from various perspectives regarding their structure and substance. One notable aspect or characteristic is the portrayal of characters in diverse mystical books, including individual texts. The author or narrator of a mystical text may, for a variety of reasons, such as personal interest in a particular individual or mystic or to establish their own spiritual authority, intervene in the actions and identities of the characters in their story. This may involve correcting errors or flaws in the beloved character or demonstrating the dominance of love and enlightenment over logic and rationality by transforming them into different personas. Renaming the characters in a story can have a significant impact on various aspects of the narrative, such as the setting, timeframe, narrator, perspective, dialogue, level of detail, brevity, outcome, and purpose. While contemporary readers may prioritize the moral and epistemological outcomes of reading a story over the physical appearance of its characters, it is important to recognize that the authors of mystical texts pursued their own objectives, interests, and motivations by altering their personalities. This is particularly evident when a later text portrays a character in a manner that contradicts their name and attributes, as described in earlier and more foundational Sufism texts.

چهره‌گردانی شخصیت‌ها در حکایت‌های عرفانی بر اساس نوزده متن عرفانی ۱

دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران؛

m.madani@kashanu.ac.ir

امیرحسین مدنی

چکیده

تأمل در برخی حکایت‌ها و روایت‌های متون عرفانی نشان می‌دهد که برخی از شخصیت‌ها و قهرمانان این حکایت‌ها، گاه چهره‌گردانی می‌کنند و شخصیت یک حکایت با حکایت کتاب دیگر، علیرغم درون‌مایه و عناصر مشترک، تفاوت دارد. هر شخصیت از آنجا که اصلی‌ترین عنصر طرح داستان است، کنش و خویشکاری خاص خود را دارد و بدین لحاظ کارکردها و شخصیت‌ها تفکیک‌ناپذیرند. با توجه به این اصل مهم، نویسندگان و راویان متون عرفانی به منظور تنوع و جذابیت بیشتر حکایت و افزودن به ظرفیت نمایشی آن برای تسهیل آموزه‌های معرفتی و همچنین اثربخشی بیشتر در مخاطب، به‌کرات شخصیت حکایت منقول خود را تغییر می‌دهند و این تحول، حداقل از دو شخصیت شروع شده و گاه تا چهارده چهره‌گردانی ادامه داشته‌است. نگارنده در این مقاله کوشیده‌است تا با کمک روش توصیفی-تحلیلی، چهره‌گردانی شخصیت‌ها را در نوزده متن عرفانی از قرن چهارم تا حد اکثر قرن نهم هجری بکاود و با گزینش سی‌وپنج حکایت مرتبط با موضوع، به دلایل و انگیزه‌های این شگرد حکایت‌نویسی اشاره کند و نشان دهد تا چه حد روحیات و تجارب عرفانی مؤلف و گرایش‌های ایدئولوژیک و آرزونگری و آرزونگاری‌های وی و همچنین وفاداری به متن و مأخذ نخستینی که در اختیار داشته‌است، در چهره‌گردانی شخصیت‌های حکایت مؤثر بوده‌است.

نوع مقاله
مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۶/۱۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۲/۲۶

تاریخ انتشار:

۹۹۹۹۹

کلیدواژه‌ها

متون عرفانی، حکایت‌ها،
شخصیت‌ها، چهره‌گردانی.

این نسخه اولیه مقاله پذیرفته‌شده برای چاپ است که به‌صورت برخط در دسترس گرفته است و در یکی از شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد.

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: lra.atu.ac.ir

یکی از مهم‌ترین و پربسامدترین هنر سازه‌ها و بن‌مایه‌ها در کتب عرفانی، حکایت‌ها (داستانک‌های) مندرج در این کتاب‌ها است که نویسنده/راوی از این حکایت‌ها هم برای بیان و تفهیم مقصد و مقصود عرفانی خود بهره می‌گیرد و هم به خواننده/مخاطب اجازه می‌دهد که از دریچهٔ حکایت به جهان‌بینی و منظومهٔ عرفانی عارف مورد نظر بنگرد و با تجارب عرفانی شخصیت مورد بحث هم‌افق شود. هیچ متن یا دسته‌ای از تصوف، حتی نوشته‌های پیچیده، مبهم و رمزآلود عرفان نظری، نمی‌شناسیم که از حکایت‌های درخور و آموزنده تهی باشد؛ بر این اساس، مرکز ثقل چنین کتاب‌هایی، حکایت‌های مندرج در آنها به منظور تعلیم و تأثیرگذاری بیشتر بر میدان‌است؛ از این رو، وقتی از جنید دربارهٔ حکایات و منفعت آن می‌پرسند، پاسخ می‌دهد که این حکایات، به مثابهٔ «لشکری از سپاهیان خداوند» محسوب می‌شوند تا قلوب میدان‌دان‌ها ثبات یابد و قوت افزایش یابد. (انصاری، ۱۳۶۲: ۱) حکایت‌های عرفانی بجز کارکردهای تعلیم و تنوع و جذابیت و تشویق میدان‌به‌سلوک و تسهیل مباحث پیچیده، «آداب و عادت خاص صوفیان» را در خود جای داده (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۷۳) و دنیا و جهان‌بینی عارفان را برای مخاطب، محسوس‌تر و دست‌یافتنی‌تر می‌سازند.

بجز این کارکردها و فواید، از نکات قابل توجه دیگر در حکایات عرفانی، که تاکنون کمتر به آن توجه شده‌است، «چهره‌گردانی شخصیت‌ها» در برخی از حکایت‌ها است؛ بدین معنی که گاه حکایتی در یک متن، به شخصیت و شخصیت‌هایی نسبت داده می‌شود و در متن دیگر، شخصیت یا شخصیت‌ها تغییر می‌کنند و به اصطلاح، کنش «چهره‌گردانی» اتفاق می‌افتد. موضوع و درون‌مایهٔ حکایت، اغلب یکسان و همانند است؛ اما شخصیت‌ها و قهرمانان چهره می‌گردانند و به گفتهٔ عطار: «سخن بود که در یک کتاب نقل از شیخی بود و در کتاب دیگر، نقل از شیخی دیگر به خلاف آن و اضافات حکایات و حالات مختلف نیز هم بود». (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵)

این چهره‌گردانی شخصیت‌ها در حکایات، دلایل و انگیزه‌های متعددی دارد که در ادامهٔ مقاله به آن می‌پردازیم؛ اما اولاً باید دانست که در این نوع حکایات، کارکردها و شخصیت‌ها را نمی‌توان از هم جدا کرد و هر شخصیت، نمایندهٔ کنش و خویشکاری خوداست و به گفتهٔ «جیمز»، «شخصیت و رویداد»، دو روی یک سکه محسوب می‌شوند (رضوانیان، ۱۳۸۹: ۱۲۵)؛ ثانیاً چه بسا همراه با تغییر و چهره‌گردانی شخصیت، برخی دیگر از اجزا و عناصر حکایت از جمله زمان و مکان، گفت‌وگوها و

تفصیل و اختصار آن‌ها، زاویه دید و روایت نیز تغییر می‌کند؛ زیرا با تغییر شخصیت که مهم‌ترین عنصر منتقل‌کننده تم داستان و اصلی‌ترین عامل طرح آن است (یونسی، ۱۳۶۵: ۲۵)، بالتبع اجزا و عناصر دیگر نیز تغییراتی می‌یابند؛ اما درون‌مایه و مضمون حکایت همچنان ثابت است.

نویسندگان، راویان و کاتبان کتب عرفانی، اغلب، احساسات و عواطف و باورها و آرزوها و تجارب عرفانی خود را از دریچه ذهن و ضمیر شخصیت محبوب مورد نظر خود نقل می‌کرده‌اند و با چهره‌گردانی شخصیت، در واقع به آرزو، هدف و انگیزه خود در قالب شخصیت مورد نظر خویش می‌رسیده‌اند. برای نمونه، حکایت «دریا و ماهیان زر به دهان» در متون مختلف و در میان شخصیت‌های متعدّد چهره‌گردانی می‌کند؛ از عارفان و بزرگانی چون: ذوالنون مصری، ابراهیم‌ادهم، مالک‌دینار و ربیع‌بن خثیم گرفته تا اشخاص کمتر شناخته‌شده یا ناشناخته‌ای مثل: ابراهیم‌سعد، ابوریحانه، درویش درون‌کشتی، جوانی مرقعه‌دار و مردی ژنده‌پوش.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌های صورت گرفته، تاکنون پژوهشی مستقل در حوزه موضوع مورد نظر انجام نشده و تنها اطلاعاتی بسیار اندک و جسته و گریخته در این مآخذ آمده‌است: رضوانیان در کتاب «ساختار داستانی حکایت‌های عرفانی» (۱۳۸۹) به بررسی ساختار داستانی سه متن عرفانی «کشف‌المحجوب»، اسرارالتوحید و تذکره‌الأولیا» پرداخته و در فصل «حکایت‌های همانند از نظر درون‌مایه و برداشت نویسنده»، برخی از همانندی‌های حکایات سه کتاب مذکور را کاویده‌است. حیدرزاده سردرود در کتاب «سرچشمه‌های آفتاب» (۱۳۹۶)، حکایات صوفیه را در مثنوی، تحلیل مآخذشناسی و مقایسه‌ای کرده و ذیل عنوان کلی «بررسی تصرفات مولانا» در حکایات مشترک و همچنین عنوان جزئی‌تر «شخصیت و شخصیت‌پردازی»، به شخصیت اصلی حکایت مورد نظر و تبدیل آن به شخصیت‌های دیگر اشاره کرده‌است. سرانجام حیدری هم در مقاله «تحول شخصیت در حکایات مشابه عطار و مولوی» به بررسی و بیان اشتراکات حکایت‌های این دو و دخل و تصرف‌های مولانا در حکایات پیشینیان، بویژه عطار، پرداخته‌است. با این توضیحات، نگارنده برای نخستین بار با مطالعه در کتب مورد نظر، چهره‌گردانی شخصیت‌ها و دلایل و انگیزه‌های چنین تغییرات و دخل و تصرف‌هایی را بیان کرده‌است.

بیان مسأله و روش

این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال اساسی است که شخصیت‌گردانی در حکایت‌های عرفانی چگونه بوده و به چه شیوه‌ها، اهداف و انگیزه‌هایی شکل گرفته‌است؟ برای پاسخ به این پرسش، نویسنده با روش توصیفی-تحلیلی، حکایات نوزده متن عرفانی را بررسی کرده و صرفاً به بررسی و تحلیل آن دسته از حکایاتی پرداخته که چهره‌گردانی شخصیت در آنها اتفاق افتاده‌است. تذکره‌الأولیای عطار به دلیل بسامد و تعداد فراوان حکایات (۳۶ بار) به عنوان مرجع و کتاب اساس انتخاب شده‌است.

متن

هنگام مطالعه متون عرفانی با تعداد قابل توجهی حکایت روبرو می‌شویم که مطالعه آنها در شناختن آداب و رسوم و کرامات و همچنین سلوک و جهان‌بینی عارفان بسیار اهمیت دارد و جالب اینکه این حکایات در اولین و ساده‌ترین رساله‌هایی که از تصوف به یادگار مانده تا آثار سنایی و عطار و مولانا، حضوری چشمگیر و سرنوشت‌ساز دارند و مناسب‌ترین قالب برای بیان مطالب عرفانی و توضیح و تسهیل آموزه‌های معرفتی و صوفیانه محسوب می‌شوند. خواننده و مخاطب تیزبین به این قصه‌ها و حکایت‌ها همچون پیمانه‌ای می‌نگرد که «دانه معنی» در درون خود نهفته دارند و به گفته شمس، غرض از حکایت را در «معامله» آن می‌دانند تا به کمک آن دفع جهل کنند؛ نه ظاهر حکایت که تنها دفع ملالت می‌کند. (۱۳۷۷: ۲۷۳) تأمل در ساختار و درون‌مایه این حکایت‌ها، نشان می‌دهد که می‌توان آنها را ذیل هفت شاخه، دسته‌بندی کرد: ۲:

الف) حکایت‌هایی که بدون کوچکترین تغییری در شخصیت و درون‌مایه، در متون مختلف تصوف تکرار شده‌اند؛ مثل حکایت سفیان ثوری و اینکه پس از مرگ، یک قدم بر صراط نهاد و دیگر قدم در بهشت. (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۵؛ عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۱۷؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۹۹ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۲۶)

ب) حکایت‌هایی که «شخصیت» در آنها تغییر نمی‌کند؛ اما تغییراتی جزئی در بخش‌هایی از درون‌مایه رخ می‌دهد؛ همچون حکایت بشرحافی که وقتی پس از مرگ از وی می‌پرسند که خداوند با چه کرد؟ پاسخ می‌دهد: ۱. خداوند مرا بخشید؛ اما به دلیل ترسی که در دنیا از وی داشتم، عتابم

کرد. (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۷) ۲. خداوند پس از مرگ، ضمن خوش آمدگویی به بشر، او را محبوب‌ترین خلق نزد خود معرفی می‌کند. (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۲۱) ۳. خداوند بشر را می‌آمزد و یک نیمه از بهشت را به او هدیه می‌دهد. (همان: ۳۳) ۴. بشر در جواب سؤال مذکور، تنها می‌گوید: «خداوند همان کرد که مرا بایست». (پند پیران، ۱۳۵۷: ۱۸۶) ۵. بشر، چهار پاسخ در جواب سؤال مذکور می‌دهد: یکی اینکه خداوند به دلیل ترس زیاد، او را عتاب کرد. دوم، خداوند او را آمرزید و بدو گفت: «بخور ای آن که از برای ما نخوردی و بیاشام ای آن که از برای ما نیاشامیدی!» سوم، خداوند او را آمرزید و یک نیمه بهشت وی را مباح کرد. چهارم، خداوند بشر را محبوب‌ترین خلق روی زمین معرفی می‌کند. (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۳۵)

پ) حکایت‌هایی که «شخصیت» در آنها یکسان است؛ اما علاوه بر تغییراتی در «درون‌مایه»، «راوی» و «کوتاهی و بلندی» حکایت نیز تغییر می‌کند؛ همچون حکایت احمد حنبل و تاج بر سر و نعلین زرین بر پای که عناصر حکایت در سه متن عرفانی، تفاوت‌هایی دارد. در «پند پیران»، راوی بشرحافی است که بسیار مختصر گزارش می‌دهد که پس از مرگ، خداوند «بفرمود تا طبق‌های دُر و یاقوت و برجان بر وی [احمد حنبل] نثار کردند». (۱۸۶) علت نثار و بخشش خداوند در این کتاب مشخص نشده است. در «منتخب روتق‌المجالس»، راوی، خزیمه است که بسیار مفصل دربارهٔ احمد حنبل سخن می‌گوید و اینکه وی را پس از مرگ، در حال خرامیدن در بهشت دیده؛ به دلیل اینکه قرآن را قدیم و مخلوق می‌دانسته است. سپس خواندن دعایی که از سفیان ثوری آموخته بوده و رؤیت سفیان در بهشت با دو پُر سبز. (۱۳۵۴: ۳۷۳) و سرانجام در تذکره‌الأولیا، راوی، همان خزیمه است؛ اما اولاً حکایت بسیار کوتاه‌تر از روتق‌المجالس است؛ ثانیاً برخلاف روایت قبلی، احمد حنبل نه با خواندن دعای ثوری، بلکه با نام‌هایی که از حق بدو رسیده، به بهشت دست می‌یابد. (۱۳۹۸، ج ۱: ۲۵۷ و ۲۵۸)

ت) حکایت‌هایی که ضمن حفظ محتوا و درون‌مایه، در آنها چهره‌گردانی شخصیت دیده می‌شود و البته موضوع اصلی این مقاله هم اغلب، چنین حکایت‌هایی است؛ مانند حکایت «ماهیان دریا و زر به دندان گرفتن و تقدیم آن به عارف» یا «زندگی عارف در میان سباع و شیران و درندگان» و یا «پُر شدن دوزخ از وجود عارف و کیفر دیدن به جای همه گناهکاران».

ث) حکایت‌هایی که در آنها چهره‌گردانی شخصیت به همراه تغییر جزئی در برخی از اجزا و عناصر داستان دیده می‌شود؛ مانند حکایت «بازیدبسطامی و رفتار جوانمردانه او با جوان بربطزن».

این حکایت در تذکره‌الاولیا (ج ۱: ۱۷۰) و هزار حکایت صوفیان (ج ۱: ۲۱۲)، به بایزید نسبت داده شده که جوان مست بربطزنی، ساز خود را بر سر او می‌شکند و بایزید به جای انتقام، بهای بربط را به همراه مقداری حلوا برای وی می‌فرستد که هم ساز نو بخرد و هم غصه شکستن از دل بیرون کند. عین همین حکایت در کتاب «تفسیر سوره یوسف» به احمدسیاه دینوری نسبت داده شده که مستی، مشت بر وی می‌زند و دینوری، طبقی حلوا برای او می‌فرستد؛ به جبران اینکه آن جوان مست با مشت زدن و دشنام دادن، طاعت خود را بر طبقی نهاده و برای وی فرستاده‌است. (۱۳۵۶: ۱۷۶) حکایت بایزید، هنگام بازگشتن از گورستان اتفاق می‌افتد و داستان دینوری در یکی از محله‌های بغداد.

ج) حکایت‌هایی که در آنها بجز چهره گردانی شخصیت، تغییر در نتیجه حکایت دیده می‌شود؛ مانند حکایت ابو حازم که به دکان قصابی رفت و پول برای خرید گوشت نداشت. قصاب به او مهلت می‌دهد؛ اما ابو حازم یک‌جا می‌گوید: «من خود را زمان دهم نیکوتر از آنکه تو زمان دهی». (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۴۱) در جای دیگر: «مرا خود، نفس، مهلت داده‌است» (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۷۰) و در متن سوم، ضمن چهره گردانی شخصیت به شبلی، شیخ گفت: «ای نفسِ مُردریک! بیگانه مهلت می‌دهد و تو نمی‌دهی؛ تو دهی اولی‌تر». (جمال‌الدین ابوروح، ۱۳۷۱: ۱۰۴)

چ) حکایت‌هایی که همراه با چهره گردانی شخصیت، به لحاظ محتوا کاملاً ضد و نقیض یکدیگرند؛ برای نمونه حکایتی که «ابوالعباس مسروق» با چهره گردانی شخصیت به «ابوبکر» در ساحل دریا از مردی صیاد نقل می‌کند که هر ماهی که صید می‌کرد، دختر او باز در آب می‌انداخت؛ با این استدلال که ماهی گرفتار در دام صیاد از ذکر حق غافل شده‌است و خوردن ماهی غافل، نسیان و غفلت را در آدمی تشدید می‌کند. (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۴۴۲ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۸۶ و ۸۷) درست خلاف مضمون این حکایت از زبان «ابراهیم خواص» نقل شده و اینکه وقتی برای صید ماهی به کنار دریا رفت؛ اما هر ماهی که صید می‌کرد با استدلال اینکه «این ذاکر حق باشد»، آزاد می‌کرد که «ذاکر حق باز نتوان داشت از بهر طعمه خود». (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۶۶) تقابل غفلت ماهی و ذاکر حق بودن به همراه چهره گردانی در سه شخصیت، به خوبی در این حکایت آشکاراست.

پس از این تفکیک هفت گانه، نوبت به طرح بحث اصلی این پژوهش می‌رسد و اینکه در کدام حکایات عرفانی، چهره گردانی شخصیت صورت گرفته و چه دلایل و انگیزه‌هایی می‌تواند داشته

باشد؟ برای پاسخ به این پرسش، با بررسی و مطالعه نوزده متن عرفانی، در مجموع، ۳۵ حکایت مشابه که در آنها چهره‌گردانی اشخاص مشهود بود، یافتیم که در ادامه به فهرست این حکایات اشاره می‌کنیم:

۱. فهرست چهره‌گردانی شخصیت‌های حکایات عرفانی:

۱.۱. چهره‌گردانی شخصیت در حکایت «تفاوتِ شکر و صبر و ایثار» میان اشخاص: ابراهیم‌ادهم و جمعی از بزرگان بغداد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۲۶)؛ شقیق بلخی و امام جعفر صادق (ع) (عثمانی، ۱۳۷۴: ۳۶۳ و ۳۶۴)؛ شقیق بلخی و ابراهیم‌ادهم (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۳۲) و صوفی‌ای از خراسان و صوفی‌ای از عراق. (سنایی، ۱۳۷۷: ۴۹۵) در شرح‌تعارف، ابراهیم‌ادهم از بزرگان بغداد از «توکل» می‌پرسد؛ در رسالهٔ قشیریه، شقیق از امام صادق از «فتوت» می‌پرسد؛ در تذکره، شقیق در حج از ابراهیم دربارهٔ «چگونگی گذراندن معاش» می‌پرسد و سرانجام در حدیقه، صوفی عراقی از «آیین و رسم» صوفیان خراسان سؤال می‌کند. بنابراین بجز چهره‌گردانی شخصیت، این حکایت هر بار در پاسخ به پرسشی شکل می‌گیرد.

۲.۱. چهره‌گردانی شخصیت در حکایت «ماهیان دریا و زربه دندان گرفتن و تقدیم آن به عارف»، میان اشخاص: ابوریحانه (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۴۱۳ و پند پیران، ۱۳۵۷: ۵۶ و ۵۷)؛ «فتی» و «مردی ژنده‌پوش با لباس‌های کهنه» (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۵، ج ۹: ۳۵۷ و ۳۵۸)؛ ذوالنون مصری (همان، ج ۹: ۳۵۷)؛ «فتی» و «شاب» (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۲۶۸ و ۱۹۹۲، ج ۶: ۵۳۷)؛ کسی که تهمت کردند از آن مردمان (عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۵۴)؛ ربیع‌بن خیشم (عوفی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۲۱)؛ جوانکی (ناشناس، ۱۳۵۴: ۱۵۲)؛ جوانی مرقعه‌دار (هجویری، ۱۳۸۹: ۳۴۹ و جامی، ۱۳۷۵: ۳۰)؛ مالک‌دینار، ابراهیم‌ادهم و ذوالنون مصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۷، ۱۲۶ و ۱۴۱)؛ درویشی درون‌کشتی (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر دوم: ۳۴۸۷) و ابراهیم‌سعد (جامی، ۱۳۷۵: ۴۰) در مجموع در این حکایت مشهور، چهارده چهره‌گردانی شخصیت دیده می‌شود و البته در منابع مختلف با اندکی اختلاف و تغییر در درون‌مایه و جزئیات نقل شده‌است. در اغلب روایات، علت کرامت شخصیت مورد نظر، اتهام دزدی و تهدید او به غرق شدن است.

۳. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «زندگی در میان سباع و شیران و درندگان و شفقت به آنها و حتی مراقبت درنده از شخص مورد نظر» از: سهل بن عبدالله تستری که خانه‌اش «بیت السباع» لقب گرفته بود (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۳۵۰؛ عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۴۴) به ابوسعید خرازی، ابوطالب احمیمی، علی بن بگار و ابوالحسن مغربی شاذلی. (به ترتیب جامی، ۱۳۷۵: ۷۳، ۸۸، ۱۲۰ و ۵۶۵) همچنین تواضع شیر نسبت به عارف و فرمانبرداری از او در دو حکایت «عبدالله بن عمر و ابراهیم ادهم» دیده می‌شود. (هجویری، ۱۳۸۹: ۳۴۷ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۵۴)
۴. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «پرسش نکیر و منکر پس از مرگ از عارف که: مَنْ رَبُّكَ؟» و پاسخ شجاعانه و تا حدی تحقیرآمیز عارف به فرشتگان پرسش‌گر میان اشخاص: رابعه عدویه (عطار، ۱۳۹۸ ج ۱: ۹۰)؛ بایزید بسطامی (همان: ۲۰۳ و ۲۰۴ و ناشناس، ۱۳۵۴: ۴۰۵)؛ جنید بغدادی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۶۶)؛ و شبلی (همان: ۶۸۸ و نخشی، ۱۳۶۹: ۱۲۰). در درون مایه هر چهار حکایت، اختلافاتی جزئی وجود دارد و جالب اینکه حکایت بایزید در دو کتاب، به دو صورت متفاوت نقل شده است و حکایت سلک السلوک بسیار شجاعانه‌تر و کوبنده‌تر است.
۵. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آسانی کار بنده پس از مرگ» از ابوسهل زجاجی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۰۷) به ابوسعید ابوالخیر (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۹۲۳) که بجز چهره گردانی، اختلاف در پایان و نتیجه حکایت نیز دیده می‌شود. در روایت قشیری، زجاجی در پاسخ به پرسش خداوند با تو چه کرد؟ می‌گوید: «کار آسان‌تر از آن است که ما پنداشتیم» و در روایت عطار، ابوسعید، کار را مقداری آسان‌تر از آن می‌داند که «گمان خلق» است.
۶. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «حُسن ظن به خداوند و تأثیر آن در زدودن گناهان» از ابوسهل صعلوکی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۰۸) به مالک دینار (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۳). در روایت قشیری، دوبار از «ظن نیکو به خداوند» سخن رفته است و در پی آن حالت نیکوی صعلوکی؛ اما در روایت عطار از «گناه بسیار» مالک و سپس معو آن سخن گفته شده است. افزودن قید «گناه بسیار» از سوی راوی، نشان‌دهنده این است که بنده، اساساً گناه کار است و «فضل» خداوند سبب آموزش او می‌شود. آیا می‌توان تلقی عطار از گناه فراوان مالک دینار را علاقه وی به مطالعه تورات دانست

و اینکه به کرات، مقولاتی از حکمت‌های تورات از او نقل شده است. (برای اطلاع بیشتر بنگرید به عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۶)

۷.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «نگریستن در کودکی امرد و نیکوروی و شرمندگی در پیشگاه خداوند» میان اشخاص: عبدالله بزّاز (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۵۱ و غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۹۷)؛ ابو عبدالله زرّاد (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۱۳)؛ حسن بصری (رونق المجالس، ۱۳۵۴: ۴۶)؛ ابو عبدالله البکاء (از روایت متروک الحدیث) (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹: ج ۱: ۳۴۸)؛ عبّنه الغلام (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۴) و ابوعلی دقاق (همان: ۷۱۶). در حکایت مذکور، روایت «رونق المجالس»، مفصل‌تر و از نظر عناصر حکایت و نتیجه، دقیق‌تر است. مضمون حکایت در همه متون یکسان است و کیفر نظرکننده، شرمندگی در پیشگاه خداوند است؛ اما در روایت عطار، ماری از دوزخ نیمه‌ای از صورت عبّنه الغلام را به کیفر نگریستن در امرد می‌گزد و بدین علت، نیمه روی او را در خواب سیاه شده می‌بیند.

۸.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دعای عارف در حق جوانانِ فاسق و شرابخوار: بیانگر تسامح و تساهل عرفانی» از معروف کرخی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۰۶؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۲۶۵ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۳۰) به ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۳۷). بجز اختلافات اندکی که در درون مایه حکایت و بویژه قسمت نتیجه‌گیری دیده می‌شود، مکان حکایت در تمام متونی که به معروف نسبت داده شده، «بغداد» است؛ اما در اسرارالتوحید، «گورستان حیره» در نیشابور. بعلاوه جانبداری خویشاوندی و نسبی و نژادی محمدبن منور در انتساب این حکایت به نیای خویش، بر خلاف تمام متون پیشین، به خوبی مشهود است.^۴

۹.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «سبب توبه عارف به دلیل حرمت نگاه داشتن کاغذی که بر آن بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم نوشته شده بود»؛ از بشرحافی (هجویری، ۱۳۸۹: ۱۶۱ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۲۹) به منصور عمّار (عطار، ۱۳۹۸ ج ۱: ۴۱۹). در روایت بشر، او بعد از اینکه کاغذ را یافت، آن را معطر کرد و برای تعظیم به جای پاک نهاد؛ اما در روایت منصور، وی به دلیل اینکه جایی مناسب برای نهادن کاغذ نیافت، آن را خورد و به حرمت این کار در حکمت بر وی گشادند.

۱۰. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «خاکستر ریختن از بام بر سر شیخ و آشفته نشدن» میان اشخاص: ابوعثمان حیری (غزالی، ۱۳۹۲، ج ۳: ۱۴۷ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۰۰)؛ یکی از مشایخ (غزالی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۸۱)؛ ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۰۹) و بایزید (سعدی، ۱۳۷۲: ۱۱۶). مضمون حکایت در تمام منابع یکسان است و قهرمان حکایت از اینکه به جای کیفر با آتش، با او به خاکستر قناعت کرده‌اند، شکر گزار است.

۱۱. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «موش در حقه به جای اسرار حق» میان اشخاص: ذوالنون مصری و یوسف بن الحسین (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۹۴)؛ ابوسعید و یکی (=شخصی) (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۹۷) و شیخ و صوفی (شمس تبریزی، ۱۳۷۷: ۷۱). روایت عطار طولانی‌تر از دو روایت دیگر است و همراه با ذکر سه وصیت از جانب ذوالنون به یوسف ختم می‌شود. روایت شمس بسیار کوتاه و در قالب جمله‌ای یک سطر گنجانده شده است: «چنانکه شیخ آن صوفی را گفت که تو موشی را محرم نیستی؛ با تو سر را چگونه گویم؟» و در روایت اسرارالتوحید، شخصیت دوم «یکی»، ناشناخته است و البته ویژگی و کنش او دارای اهمیت است. صریح‌ترین نتیجه‌گیری از حکایت، در اسرارالتوحید آمده است.

۱۲. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آهوایی که می‌خواست خود را فدای صوفیان کند» از ابوسعید (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۸۲) به ابوحفص حدّاد (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۰۲) درون مایه هردو حکایت تقریباً یکسان است؛ اما نتیجه متفاوت است. در روایت اسرارالتوحید، پس از الحاح فراوان آهو در قربانی شدن برای صوفیان، به دستور ابوسعید، آهو را قربانی می‌کنند؛ اما در روایت عطار، قهرمان حکایت با این توصیه اخلاقی خود به مریدان که: «مراد در کنار نهادن به در بیرون کردن است»، آهو را آزاد می‌کند. همچنین گفت‌وگوها در این دو حکایت، بویژه در روایت عطار، بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا عطار با تعدّد و تکرار گفت‌وگوها میان مراد و مریدان، حکایت خود را جذاب‌تر کرده و ضمن افزودن به ظرفیت نمایشی روایت، مخاطب را آسان‌تر و آماده‌تر به سوی نتیجه سوق می‌دهد.

۱۳. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «ماری که با شاخ نرگس (ریحان) درویشی را باد می‌زد» از مالک دینار (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۸) به عبدالله مبارک (همان: ۲۰۸). ایجاد زمینه در

حکایت دوم (توبه عبدالله) و حضور شخصیتی دیگر (مادر) به زیبایی تصویری و پویایی حکایت افزوده است؛ ضمن اینکه مگس راندن از چهره عارف به جای باد زدن تنها، باز بر جنبه کنش و تحرک حکایت افزوده است.

۱۴.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «تأثیر اشک عارف در روشنایی و جمال حوریان» از ابوسلیمان دارانی (همان: ۲۷۶) به احمد حواری. (همان: ۳۵۴) بجز چهره گردانی شخصیت اصلی حکایت، در روایت احمد حواری، شخصیت «کنیزک» جایگزین «حوری» می شود و بدین ترتیب در دو حکایت کوتاه از یک کتاب، هر دو شخصیت اول و دوم چهره گردانی می کنند.

۱۵.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دیوانه‌ای در بیمارستان و سنگی که به سوی دوستان مدعی پرتاب کرد تا کذب دوستی‌شان اثبات شود» میان اشخاص: شبلی (عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۸۴ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۶۹)؛ یکی از جمله صدیقان (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶۸)؛ دیوانه‌ای (همان: ۶۳۲) و ذوالنون مصری. (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر اول: ۱۳۸۷) در تمام منابع این حکایت تا عصر مولوی، که تعداد آنها به دوازده روایت می‌رسد،^۵ قهرمان و شخصیت اصلی حکایت، «شبلی» است؛ البته بجز هزار حکایت صوفیان، اما در مثنوی مولانا، یک‌باره قهرمان حکایت چهره می‌گرداند و به ذوالنون بدل می‌شود. منابع تذکره‌ای و غیر تذکره‌ای فراوانی به بیماری و بستری شدن شبلی اشاره کرده و حتی برخی نوشته‌اند که بیست‌ویک بار در بیمارستان بوده است (حیدرزاده سردرود، ۱۳۹۶: ۷۳) و عجیب است که مولانا «توجه ندارد که اینگونه شیفتگی و جنون پرشور از شبلی منقول است؛ نه از ذوالنون. (زرین کوب، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۱۲)

۱۶.۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شخصی که نفس اماره‌اش از او می‌خواست که به جهاد برود تا با شهادت در میان خلق، پرآوازه شود» از احمد خضرویه (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۶۹؛ میدی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۶۱ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۵۸) به عیاضی (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر پنجم: ۳۷۸). در حکایت‌های پیش از مثنوی، این داستان برای بیان حیل‌های نفس و نام و آوازه‌جویی او نقل شده است؛ اما در مثنوی علاوه بر این مقاصد، به اهمیت جهاد اصغر و شجاعت اشاره شده است.

۱۷. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «زیارت شیخ ابوالحسن خرقانی و تمسخر همسر او و کرامت شیخ در سواری گرفتن از شیر» از ابوعلی سینا (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۲۴) به درویشی ناشناس (مولوی، ۱۳۷۷، دفتر ششم: ۲۰۴۴). به نظر می‌رسد شخصیتی که مولانا برای رویارویی با خرقانی انتخاب کرده، بسیار به حقیقت نزدیک‌تر است تا ابوعلی. انتخاب ابوعلی از سوی عطار کاملاً جنبه ایدئولوژیک داشته و بسط و تفصیلی که عطار به حکایت داده، می‌خواهد شکست و مقهور بودن خرد و فلسفه را در مقابل درویشی امّی که نماینده کلام اشعری مبتنی بر «عشق و هدایت» است، نشان دهد. در واقع هدف صوفیه، از جمله عطار، از این افسانه‌سازی‌ها، نوعی هویت‌سازی برای تصوف و چیرگی آن بر «عقل و علم و فلسفه» است؛ بی‌جهت نیست که عطار در پایان همین حکایت گفته‌است که: «بوعلی از دست درافتاد و ایمانی عظیمش بدین حدیث پدید آمد تا بعد از آن فلسفه بر طریقت کشید چنانکه معلوم است». (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۷۲۴)

۱۸. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «آماده شدن روزی غیبی برای فرزند عارف» میان اشخاص: محمد بن علی قصار (سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۲۳۵)؛ سهل بن عبدالله تستری (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۳۲)؛ ربیع بن خثیم (عوفی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۰۴) و احمد حرب (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۹۴) درون مایه چهار حکایت بسیار شبیه به هم است؛ اما در هر چهار حکایت، شخصیت تغییر می‌کند.

۱۹. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شب شیر و شرک خفی» میان اشخاص: ولید سقا (کلابادی، ۱۳۷۱: ۱۵۰ و مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۷۶۴)؛ ابوطالب رازی (ابن جوزی، ۱۳۶۸: ۱۴۹) و بایزید بسطامی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۰۴ و ۱۳۸۷: ۲۶۶). در روایات پیش از عطار، از شیر نخوردن قهرمان حکایت به بهانه اینکه برای او زیان دارد، صحبت شده‌است؛ اما روایات عطار اولاً چهره گردانی شخصیت دارد؛ ثانیاً قسمتی از درون‌مایه حکایت کاملاً تغییر می‌کند و شیر خوردن و درد شکم قهرمان حکایت و آنگاه درد را جز از حق دانستن، شرک خفی تلقی شده‌است. شفیع کدکنی احتمال می‌دهد که «ولید»، تصحیف بایزید باشد؛ همچنانکه سقا عنوان اوست. (عطار، ۱۳۸۷: ۶۲۱)

۲۰. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «پوشیدن لباس گرانبها در رو برای خلق و تعبیه پلاسی در زیر برای حق» از امام صادق (ع) به حسن بصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۳ و ج ۲: ۱۱۴۹). در

روایت اول، راوی و پرسنده نامشخص است؛ اما در حکایت دوم، راوی مالک دینار است و اینکه سؤال اعتراض آمیز خود را از حسن بصری می‌پرسد. این شیوه عطار بوده که گاه پرسنده سؤال را حذف می‌کند؛ برای نمونه در همان روایت اول در مأخذی دیگر، شخصیت پرسشگر از امام صادق (ع) به سفیان ثوری ذکر شده است. (علم‌التصوف، ۱۳۹۱: ۵۵)

۱. ۲۱. چهره گردانی شخصیت اول در حکایت «دزدی که در بغداد از دار آویخته بودند و عارف، بوسه بر پای او می‌زند» از جنید (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۴۶) به شبلی (عطار، ۱۳۸۶: ۲۲۳). یک حکایت با مضمونی مشابه در دو اثر یک نویسنده، چهره گردانی شخصیت دارد.

۱. ۲۲. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درخواست عارف از خداوند که روز قیامت به جای عقوبت دیگر بندگان، هفت طبقه دوزخ از وجود او پر شود تا گناهکاران (عاصیان موحد) ۱، به راحت و رحمت برسند» میان اشخاص: عابد بنی اسرائیل (هجویری، ۱۳۸۹: ۲۹۱)؛ ابوالحسن نوری (همان: ۲۹۲)؛ یکی از مشایخ بزرگ، که به حدس شفیع کدکنی بایزید بسطامی است (میهنی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۲۷ و ج ۲: ۵۷۶)؛ آن بزرگ دین (عطار، ۱۳۸۶: ۴۵۷)؛ حسن بصری (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۴) و بایزید (سهلگی، ۱۳۸۵: ۱۷۸). در این حکایت با وجود یکدستی محتوا، تنکیر شخصیت در دو موضع (یکی از مشایخ بزرگ و آن بزرگ دین) و نسبت دادن آن به عابدی از بنی اسرائیل جالب توجه است.

۱. ۲۳. چهره گردانی شخصیت در حکایت «شخصی که آرزوی جهاد و شهادت داشت تا حوری‌ای او را دربرگیرد» میان اشخاص: مردی گمنام (عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۷۳)؛ جنید (سمعانی، ۱۳۸۹: ۵۸۹) و یکی از مریدان ابوالحسن طوسی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۵۷) بجز چهره گردانی شخصیت، نتیجه و نکته اخلاقی سه حکایت با یکدیگر متفاوت است. در رساله قشیریه «حسرت و آرزوی شهادت» مرد گمنام، بالاتر از شهادت تلقی شده است. در روح‌الأرواح، جنید از بخت بدش از به شهادت نرسیدن و ماندن در این عالم، شکایت می‌کند و در حکایت آخر، مرید ابوالحسن پس از حسرت فراوان، سرانجام به شهادت می‌رسد و «طوبی للشَّهید».

۱. ۲۴. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درخواستن عصمت از خداوند و پاسخ پروردگار که اگر همه را معصوم گردانم، خزائن رحمت من ضایع ماند» از ابراهیم ادهم (مکی، ۱۹۹۵، ج ۲:

۱۲۱، عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۰۳ و غزالی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۹۷) به نبی‌ای از بنی اسرائیل. (ناشناس، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۹) مکان گفت‌وگوی ابراهیم با خداوند هنگام طواف است و پیامبر بنی اسرائیل هنگام مناجات در خلوت.

۱. ۲۵. چهره گردانی شخصیت در حکایت «لغزیدن پای عارف و از دیوار مجوس کمک گرفتن و سپس حلالیت طلبیدن از مجوس و در نهایت اسلام آوردن آن گبر» از بایزید بسطامی (سهلگی، ۱۳۸۵: ۱۵۷) به ابو عبدالله خفیف (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶۴).

۱. ۲۶. چهره گردانی شخصیت در حکایت «ایستادن در درگاه مسجد تا سرمای سخت به یاران آسیب نرساند» از ابراهیم خواص (عثمانی، ۱۳۷۴: ۴۹۶) به ابراهیم ادهم (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۷۶). به نظر می‌رسد در این حکایت، تشابه نام کوچک، سبب چهره گردانی شخصیت شده است.

۱. ۲۷. چهره گردانی شخصیت در حکایت «احمد خسرویه و میزبانی جوانی که سر جوانمردان روزگار خویش بود و کشتن خری از برای سگان محله» (همان: ۱۸۷) که در اسرار التوحید هر دو شخصیت اول و دوم تغییر می‌یابند؛ میزبان خواجه علی خبّاز می‌شود و مهمان و سر جوانمردان: ابوسعید. (ج ۱: ۱۶۷). در رساله قشیریه همچنان شخصیت اول و دوم «احمد خسرویه و سر همه عیاران» است (۳۵۸) و در کشف المحجوب و تذکره، باز مهمان با چهره گردانی به «یحیی بن معاذ رازی» بدل می‌شود. (۱۸۴ و ج ۱: ۳۵۸) بدین ترتیب، در سه روایت از حکایت مذکور، میزبان احمد خسرویه است و در روایت محمد بن منور، نه تنها میزبان، تغییر چهره می‌دهد؛ بلکه مهمان هم نیای نویسنده است و پرواضح است که چنین مهمانی از خوان گرم و انتساب سببی و نسبی مؤلف بی‌نصیب نمانده است.

۱. ۲۸. چهره گردانی شخصیت در حکایت «اخلاص مزین = حلاق = آرایشگر» از شبلی (شفیعی کدکنی: ۳۵۳) به جنید (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۰۱). تفاوتی در نیمه پایانی دو حکایت دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که در حکایت نخست، مقام معنوی و کرامت آرایشگر در اشراف بر ذهن شبلی، مقام وی را بسیار برتر از شبلی نشان می‌دهد. در دو حکایت، آرایشگر

بااخلاص به دلیل اینکه برای خدا موی سترده‌است، از پذیرفتن کیسهٔ دوپست (چهارصد) دیناری سر باز می‌زند.

۱. ۲۹. چهره‌گردانی شخصیت در حکایت «عارفی که پسر تازه وفات‌شدهٔ خود را در خواب دید و پندی که پسر به پدر داد» از ابوسعید خُدَری (غزالی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸۸۷) به ابوسعید خَرَّاز (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۰۴). مضمون هردو حکایت یکسان است؛ اما حکایت دوم مفصل‌تر است و مؤلف سخنش را با دو بیت فارسی هم آراسته‌است. به احتمال فراوان، چهره‌گردانی شخصیت در این دو حکایت، به دلیل مشابهت تام در نام کوچک و همچنین تصحیف خُدَری به خَرَّاز است.

۱. ۳۰. چهره‌گردانی شخصیت در حکایت بسیار پرتکرار «صحبت دو درویش با یکدیگر و خدمت و جوانمردی فراوان درویشی که امیر شده بود به دیگری» میان اشخاص: بوعلی الرباطی و بو عبدالله المروزی (درویش امیر) (عثمانی، ۱۳۷۴: ۴۹۲؛ غزالی، ۱۳۹۲، ج ۲: ۵۴۸ و هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۵)؛ الرباطی و ابواحمد قلانسی (امیر) (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۵، ج ۱۰: ۳۰۶)؛ الرباطی و مصعب بن احمد مصعب (امیر) (ابن جوزی، ۱۹۷۹، ج ۴: ۱۴۸) و درویشی گمنام و ابراهیم خواص (امیر) (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۰۰ و عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۵۷). در تمام منابع مذکور، درویشی که امیری را پذیرفته، چهره‌گردانی شخصیت دارد و معروف‌ترین آنها ابراهیم خواص است. در تمام روایات حکایت، درویش امیر همچون خادمی سخت‌کوش به همنشین خود خدمت می‌کند و هرگاه درویشی دیگر قصد جبران دارد، به وی می‌گوید: «علیک الطّاعه، فأنا امیر». جالب اینکه پایان تمام حکایات با جمله‌ای همسان ختم می‌شود و آن پندی است که درویش امیر به همنشین خود می‌دهد که: «بر تو باد که با درویشان صحبت چنان کنی که من با تو کردم». (هجویری، ۱۳۸۹: ۵۰۱)

۱. ۳۱. چهره‌گردانی هردو شخصیت اول و دوم در حکایت «عارفی که به دیدار شخصی در حال موت رفت و از مرگ او پرسید» از ابراهیم خواص و جوانی علیل (خرکوشی، ۱۹۹۹: ۵۴۴) به جنید و سری سقطی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۷۰). در حکایت دوم، مؤلف از زبان

سقطی که در حال نزاع روان بود، ابیاتی پر شور و دردمندانه به عربی نقل می‌کند و طبق شیوه معمول خود، ترجمه گونه‌ای فارسی از ابیات می‌آورد.

۳۲. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «نفته گذاشتن برای همسر هنگام رفتن به حج و قبول نکردن نفقه که آن که ضمان جان کرده، ضمان نان هم کرده است» از شقیق بلخی (همان: ۳۷۷) به حاتم اصم (همان: ۴۹۲) در هردو حکایت، اطمینان شخصیت دوم حکایت به رزاقیت خداوند، بیش از شخصیت اول است.

۳۳. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «دزدی که جامه درویش را بر گرفت و دستش خشک شد» میان اشخاص: ابوالحسن نوری (همان: ۴۵۴)؛ یعقوب مقری (همان: ۴۷۹)؛ عطاء ازرق (مقدسی، ۱۴۰۳: ۲۸۱) و ابوبکر کتانی (عطار، ۱۳۹۸، ج ۱: ۶۱۷). حکایت‌ها در درون‌مایه، اختلافاتی جزئی دارند. مقری و کتانی چنان غرق در عبادت و مناجات با حق‌اند که متوجه بر گرفتن و دزدیدن ردا از کتف خود نمی‌شوند؛ در حالی که جامه نوری و ازرق، هنگام غسل کردن در آب از آنها دزدیده می‌شود. نکته دیگر اینکه کتانی به تصریح قشیری با «جنید و خراز و نوری» صحبت داشته است (عثمانی، ۱۳۷۴: ۷۴) و بی‌گمان این هم‌صحبتی و معاشرت در چهره گردانی نوری به کتانی بی‌تأثیر نبوده است.

۳۴. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «بانگ نماز که اگر فرمان خداوند به یاد کرد رسول نمی‌بود، با پروردگار، هیچ کس شایسته یادکرد نمی‌بود» از شبلی (همان: ۴۲۵) به منصور عمّار (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۸۰) حکایت دوم مفصل‌تر است و افزوده‌ای هم نسبت به حکایت اول دارد که منصور را پس از مرگ به خواب دیدند که می‌گفت: اگر اذان نمی‌بود، به دوزخ می‌رفتم. (همان)

۳۵. ۱. چهره گردانی شخصیت در حکایت «درویشی که ثواب سوره حمد (توحید) را در ازای ده‌هزار درم نفروخت و توانگر شدن او بعد از این مناعت طبع» از ابن سَمَک (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۷) به معروف کرخی (هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۹۰). در هردو حکایت، شخصیت اول یکسان است: درویش یا سائل و شخصیت دوم چهره گردانی دارد. درویش از ابن سَمَک (کرخی) می‌خواهد که او را توانگر سازد و عارف به او خواندن سوره حمد (با توحید در متن دوم) را

توصیه می‌کند و البته درویش، ثواب آن را به بهای گزاف به آموزانده خود نمی‌فروشد و در نتیجه، بدره‌های هزاردرمی از جانب حق نصیب وی می‌شود.

۲. دلایل چهره‌گردانی شخصیت‌ها:

اگرچه در همه موارد، چهره‌گردانی شخصیت‌ها لزوماً دلیل متقنی ندارد و قطعاً برخی از سهو و خطای مؤلف/راوی ناشی شده‌است؛ اما با تأمل در برخی از حکایات، می‌توان دلایل زیر را برشمرد:

۲.۱. روحیات و تجارب زیستی راوی حکایات و علاقه و اشتیاق وی به برخی بزرگان، به یقین، عامل مهمی است در گزینش و چهره‌گردانی شخصیت. برای نمونه، عطار در حکایت «ماهیان دریا» با توجه به علاقه‌ای که به «مشایخ طریقت» دارد و سخن ایشان را بعد از «قرآن و حدیث» در علو درجه می‌داند، خوش دارد که این حکایت را به بزرگانی چون: «مالک دینار و ابراهیم‌ادهم و ذوالنون مصری» منتسب کند تا فی‌المثل درویشی گمنام یا جوانی مرقعه‌دار.

۲.۲. گرایش‌های ایدئولوژیک و تقدس بزرگان مکتب، عامل دیگری برای چهره‌گردانی تواند بود؛ چنانکه در گفت‌وگوی شقیق بلخی و ابراهیم‌ادهم درباره «تفاوت شکر و صبر و ایثار»؛ شقیق با سخنش بر ابراهیم غلبه می‌کند؛ اما در متنی دیگر و با همین گفت‌وگو، شقیق، مغلوب کلام امام صادق می‌شود و همچون شاگردی نزد او زانو می‌زند. چهره‌گردانی شخصیت «غالب و مغلوب» نیز در حکایت مذکور و با توجه به سیر تاریخی کتب منقول، قابل توجه‌است. در شرح‌تعرّف مستملی (م ۴۳۴)، ادهم پیروز گفت‌وگو است و بزرگان بغداد، مغلوب. در رساله قشیریه (م ۴۶۵)، امام صادق غالب است و شقیق، مغلوب و سرانجام در تذکره عطار (م ۶۲۷)، شقیق، پیروز مناظره است و ادهم مغلوب.

۲.۳. گاه گرایش‌های ایدئولوژیک درون‌فرقه‌ای و هویت‌سازی برای تصوف و اثبات برتری شهود قلبی بر تفکر فلسفی و مجادلات کلامی، مسبب چهره‌گردانی شخصیت می‌شده‌است؛ چنانکه در حکایت دیدار ابوعلی سینا و خرقانی دیدیم.

۲.۴. خویشاوندی و انتساب سببی و نسبی و آرزونگری و آرزونگاری راوی و اثبات فرهمنندی و شخصیت کاریزماتیک بزرگی از مشایخ طریقت، دلیل دیگر چهره‌گردانی شخصیت بوده‌است؛ چنانکه در بسیاری از حکایاتی که به ابوسعید ختم می‌شود (از جمله حکایت ۱-۸) این عامل نقش

داشته‌است. بسامد بالای تکرار شخصیت ابوسعید در حکایات عرفانی و چهره گردانی نام عارفان دیگر به او، دلیلی بر این مدعاست.

۵.۲. تفاوت و گوناگونی منابع و مأخذی که در اختیار مؤلفان و راویان حکایات بوده است از سویی و پابندی نویسنده متأخر به متن متقدم از سوی دیگر، عامل چهره گردانی شخصیت‌ها می‌شده‌است. برای نمونه، عطار اکثر حکایت‌های خود را از رساله قشیریه و کشف‌المحجوب گرفته‌است و اغلب شخصیت‌های حکایت‌های تذکره، بدون چهره گردانی، همان شخصیت‌های دو مأخذ پیشین است؛ اما آیا می‌توان گفت که سرچشمه‌های کتبی چون: منتخب رونق‌المجالس، هزار حکایت صوفیان و یا نفحات‌الانس هم، تنها همان دو مأخذ مشهور پیش گفته بوده‌است؟ یقیناً خیر! اختلاف در مأخذ مادر، اختلاف در نام شخصیت‌ها را در پی داشته‌است.

۶.۲. انتخاب یکی از مشایخ عرفان و تصوف به منظور تأثیرگذاری و اقناع بیشتر مخاطب، یکی دیگر از دلایل چهره گردانی شخصیت در برخی حکایت‌های عرفانی است؛ گویی اگر شخصیت، گمنام و ناشناخته باشد، به اندازه کافی اثرگذار نیست. برای نمونه، مؤلف ناشناخته کتاب «هزار حکایت صوفیان» در حکایت «مواجهه عارف با شیری که راه را بر کاروان بسته بود و اطاعت و فرمانبرداری شیر از عارف» (ج ۱: ۴۵۴)، شخصیت مأخذ پیشین خود، یعنی کشف‌المحجوب، را تغییر می‌دهد و ابراهیم‌ادهم را به عنوان قهرمان حکایت برمی‌گزیند تا مراد او بهتر حاصل شود.

۷.۲. زدودن لغزش و خطا از دامان عارف شناخته‌شده و محبوب نویسنده، از دیگر دلایل چهره گردانی شخصیت است. شخصیت عارفان بزرگ نباید به گناه و خطا آلوده شود؛ از این رو می‌توان نام آنها را با شخصی دیگر عوض کرد و خطا را به گردن دیگری انداخت. چهره گردانی شخصیت احمد خسرویه که نفس آماره‌اش از او شهادت و در نتیجه، شهرت و آوازه می‌خواست به عیاضی در مثنوی، نمونه بارز چنین دلیلی است. اساساً مولانا استاد چهره گردانی شخصیت‌های مختلف و تصرفات بی‌نظیر در مثنوی به نفع بیان مقاصد و اغراض عرفانی خود و جدایی و واقع‌نمایی بیشتر حکایت است. گاه حکایتی غیرمشهور را با تغییر شخصیت/شخصیت‌های آن تبدیل به حکایتی بسیار زنده و پویا و پرتحرک می‌کند و گاهی هم بالعکس عمل می‌کند؛ گویی به این فن داستان‌نویسی اشراف کامل داشته و می‌دانسته‌است که: «شاهکارهای ادبی، اغلب دارای شخصیت‌های پویایی هستند که در سیر حوادث تغییر پیدا می‌کنند و تحول می‌یابند». (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۹۵)

۲. ۸. گاه هم صحبتی و معاشرت چند یار موافق، سبب چهره گردانی شخصیت می شده است؛ مانند: چهره گردانی ابوالحسن نوری به ابوبکر کتانی در حکایت «دزدی که جامه درویش را برگرفت و دستش خشک شد». این دو شخصیت مذکور همراه با «جنید و خراز» هم صحبت و معاشر بوده اند.

۲. ۹. تشابه نام کوچک شخصیت‌های حکایت، عامل دیگری برای چهره گردانی بوده است؛ نکته‌ای که در چهره گردانی ابراهیم خواص به ابراهیم ادهم (حکایت ۱- ۲۶) و ابوسعید خدری به ابوسعید خراز (حکایت ۱- ۲۹) مؤثر بوده است. همچنین عامل تصحیف نام خانوادگی «خدری» به «خراز» و «ولید» به «بایزید» (حکایت ۱- ۱۹) در چهره گردانی شخصیت بعید به نظر نمی‌رسد.

۲. ۱۰. علت دیگر چهره گردانی، جناس و آهنگی بوده که در نام خانوادگی شخصیت‌های حکایت وجود داشته است؛ مانند: تغییر شخصیت «عبدالله بزّاز» به «عبدالله زراد» در حکایت نگرستن به کودکی امرد.

۲. ۱۱. سرانجام به نظر می‌رسد که در برخی حکایات، علیرغم چهره گردانی شخصیت، آنچه نزد مؤلف و راوی حکایت مهم بوده، پند و نکته اخلاقی - عرفانی مندرج در حکایت بوده است؛ نه صرف تغییر شخصیت. در چنین مواردی دخل و تصرف راوی در تحوّل شخصیت، کاملاً ناخودآگاه و غیرعامدانه و بدون دلیل خاص و موجهی بوده و معامله و دانه معنی و «سرّ قصه» بیش از شخصیت ظاهر آن اهمیت داشته است؛ مانند حکایت‌های: (۱- ۶؛ ۱- ۹ و ۱- ۱۲)

۳. چند برداشت و نکته نهایی:

تأمل در ۳۵ حکایت این نوشته، چند برداشت و نتیجه دیگر را نیز در پی دارد که در ذیل، فهرست‌وار به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم:

۳. ۱. گاه در حکایت به همراه چهره گردانی شخصیت، برخی دیگر از عناصر داستان نیز تغییر می‌کند. مثلاً در حکایت (۱- ۱) «مکان» وقوع حادثه نیز هربار تغییر می‌کند.

۳. ۲. در بیشتر حکایات، چهره گردانی تنها در یک شخصیت اتفاق می‌افتد؛ اما گاه هر دو شخصیت روایت چهره گردانی می‌کنند. (۱- ۱۴)

۳. ۳. بیشترین چهره گردانی شخصیت مربوط به حکایت «ماهیان دریا» با چهارده چهره گردانی و کمترین آن مربوط به حکایت‌هایی است که تغییر، تنها در دو شخص اتفاق می‌افتد. (۱- ۵)

۴.۳. گاه یک حکایت با مضمون و درون‌مایه‌ای مشابه در یک اثر نویسنده، چهره‌گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۳۲) که هر دو روایت در کتاب «هزار حکایت صوفیان» اتفاق می‌افتد.

۵.۳. گاه یک حکایت با مضمونی مشابه در دو اثر یک نویسنده، چهره‌گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۱۲) در تذکره‌الأولیا و مصیبت‌نامه.

۶.۳. گاه شخصیت و قهرمان در هر روایتی از حکایت، چهره‌گردانی می‌کند؛ مانند: حکایت (۱-۱۸) که شخصیت در چهار حکایت، تغییر می‌کند.

۷.۳. گاه چهره‌گردانی نه به قهرمان و شخصیت حکایت، بلکه به قول و سخن گوینده و راوی است؛ به عبارت دیگر، یک قول و سخن معروف، به چند تن نسبت داده می‌شود. برای نمونه، عبارت: «لِيسَ بَصَادِقِ فِي دَعَاؤِهِ مَنْ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى ضَرْبِ مَوْلَاهُ» که با اختلافی جزئی در عبارت، از حسن بصری، آن عزیز، ذوالنون مصری و آن بزرگ نقش شده است. (به ترتیب: عطار، ۱۳۹۸ ج ۱: ۸۸؛ سمعانی، ۱۳۸۹: ۱۱۲؛ باخرزی، ۱۳۸۳: ۲۶۱ و عین‌القضات همدانی، بی تا: ۲۴۴).

۸.۳. حکایت‌هایی که علاوه بر چهره‌گردانی شخصیت، گفت‌وگوهایی میان اشخاص حکایت و مراد و مریدان رد و بدل می‌شود، جنبه‌نمایشی و جذّاب‌تری به خود می‌گیرند و مخاطب را بیشتر در اصل ماجرا دخالت می‌دهند (۱-۱۲).

۹.۳. در چهره‌گردانی گاه با اشخاص بسیار معروف در تصوّف روبرو می‌شویم؛ مثل: ابراهیم‌ادهم و بایزید و ذوالنون؛ گاه اشخاص کمتر شناخته‌شده، مثل: ربیع‌بن خیشم، عطاء ازرق و ابوالحسن مغربی ساذلی و گاه افراد کاملاً گمنام و ناشناخته: صوفی‌ای از خراسان و عراق، درویشی درون‌کشتی و جوانکی مرّقه‌دار.

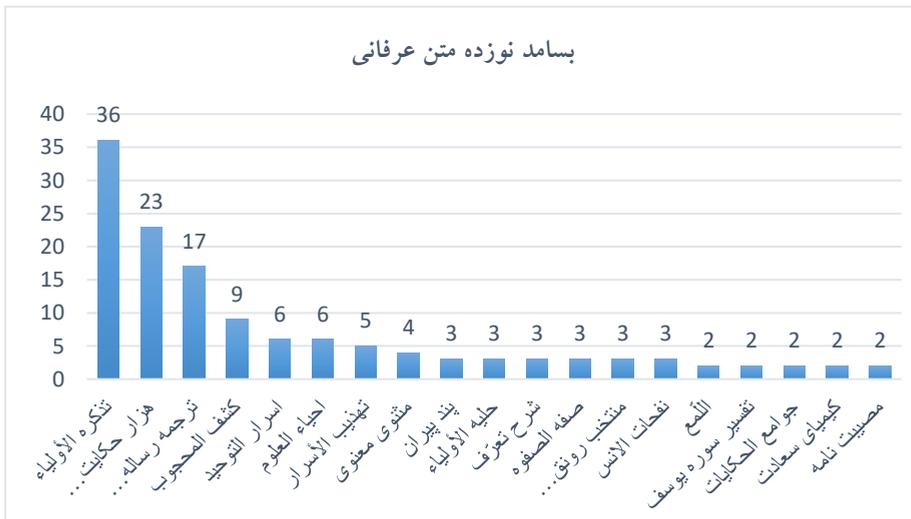
۱۰.۳. بسامد و آمار چهره‌گردانی شخصیت‌هایی که در حکایات سی‌وپنج‌گانه این مقاله، نامشان بیش از یک‌بار تکرار شده، عبارتند از:

۳.۱۱. جدول بسامدی نوزده متن عرفانی از زیاد به کم:

بسامد چهره گردانی شخصیت‌ها

بسامد نوزده متن عرفانی

بحث و نتیجه‌گیری

حکایت‌ها یکی از عناصر و بن‌مایه‌های پرتکرار و تأثیرگذار متون عرفانی محسوب می‌شوند که برای تفهیم سریع و آسان‌تر مضامین صوفیانه و اثربخشی بیشتر در مخاطب و همچنین تربیت اخلاقی و اطمینان قلبی مریدان و تشویق بیشتر آنها برای ادامه سلوک، نقش بسزایی دارند. این حکایت‌ها از جنبه‌های مختلف ساختار و محتوا قابل بررسی‌اند که یکی از این جنبه‌ها و ویژگی‌ها، چهره‌گردانی شخصیت‌ها در متون مختلف عرفانی و حتی یک متن واحد است. مؤلف یا راوی متن عرفانی به دلایل مختلف از جمله: علاقه و اشتیاق به شخص یا عارفی خاص و اثبات مقام معنوی وی، زدودن خطا و لغزش از دامان شخصیت محبوب و اثبات چیرگی عشق و اشراق بر عقل و استدلال، می‌کوشد گاه در شخصیت‌های حکایت خود دخل و تصرف کرده، آنها را به چهره یا شخصیتی دیگر بدل کند. پر واضح است که تغییر در نام شخصیت‌ها، ممکن است دیگر عناصر حکایت را نیز متحوّل کند؛ از جمله: زمان، مکان، راوی، زاویه دید، گفت‌وگوها، تفصیل و اختصار حکایت و نتیجه و کارکرد. اگرچه به نظر می‌رسد برای مخاطب امروز، نتیجه اخلاقی و معرفتی حاصل از خوانش حکایت، سودمند و بسی بااهمیت‌تر از چهره‌گردانی شخصیت‌ها محسوب می‌شود؛ اما باید دانست که نویسندگان متون عرفانی، با تغییر شخصیت‌ها، اهداف، علایق و انگیزه‌های خاص خود را دنبال

می‌کرده‌اند؛ بویژه اگر چهره‌گردانی شخصیت در متنی متأخر، برخلاف نام و ویژگی‌های آن شخصیت در اغلب متون متقدم و اولیه تصوف باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. اگرچه نگارنده، متون عرفانی متعددی را دیده و تعداد آنها بیش از نوزده جلد کتاب بوده‌است؛ اما ملاک ما در انتخاب عدد نوزده، صرفاً منابعی است که در «متن» مقاله، حداقل دو بار برای اثبات چهره‌گردانی شخصیت‌ها به آنها مراجعه شده‌است. بدیهی است اولاً کتبی که تنها یکبار مورد استناد بوده‌اند، از فهرست «نوزده متن عرفانی» حذف شده، ثانیاً نقش و بسامد برخی از کتب در استخراج شواهد و حکایات منتخب، بسیار فراوان و بیشتر از عدد کف و حداقلی دو است. برای نمونه به تذکره‌الاولیای عطار ۳۶ بار، هزار حکایت صوفیان ۲۳ بار و ترجمه رساله قشیریه ۱۷ بار استناد کرده‌ایم. فهرست نوزده متن عرفانی مستند مقاله به ترتیب تاریخ وفات نویسندگان از قرن چهارم تا حداکثر قرن نهم هجری عبارت است از: اللمع، تهذیب الأسرار، حلیه‌الاولیا، شرح تعرف، ترجمه رساله قشیریه، کشف‌المحجوب، پندپیران، إحياء العلوم، کیمیای سعادت، منتخب رونق‌المجالس، اسرار التوحید، هزار حکایت صوفیان، تفسیر سوره یوسف (السّین الجامع)، صفة‌الصفوه، مصیبت‌نامه، تذکره‌الاولیا، جوامع‌الحکایات، مثنوی معنوی و نفحات‌الانس.

۲. تعداد حکایات مربوط به هر کدام از شاخه‌ها و تقسیم‌بندی‌ها بسیار فراوان است؛ اما ما برای پرهیز از اطاله کلام، در هر مورد، تنها به ذکر یک حکایت بسنده کردیم.

۳. جالب اینکه این حکایت «تفاوت شکر و صبر و ایثار» در حدیقه چاپ استادان یاحقی و زرقانی نیامده‌است.

۴. به نظر می‌رسد سعدی در بوستان و ذیل حکایت «توبه کردن ملک‌زاده گنجه» از همین حکایت معروف کرخی متأثر شده باشد؛ البته وی به طور مستقیم از معروف نام نمی‌برد؛ بلکه با صفاتی چون:

«دانای خلوت نشین»، «مرد جهان دیده»، «قدوة راستی» و «بیننده تیزهوش» (۱۳۷۲، ابیات: ۲۱۳۲، ۲۱۳۵، ۲۱۳۷ و ۲۱۳۹) قهرمان داستان را با تنکیر شخصیت توصیف می کند.

۵. برای اطلاع از دوازده مأخذ این حکایت و شباهت موضوعی آنها به یکدیگر و همچنین تصرفات مولانا در این حکایت، ر.ک. سرچشمه‌های آفتاب: ۶۵-۷۷.

۶. تعبیر از زبان «عابد بنی اسرائیل» در وصف گناهکاران است و بسیار قابل توجه. (هجویری، ۱۳۸۹: ۲۹۱)

منابع

ابن جوزی، ابی فرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۹۹۲). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم*، در اسه و تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۳۶۸). *تلییس ابلیس*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

_____ (۱۹۷۹). *صفه الصفوه*، تحقیق: محمود فاخوری و محمد رواس قلعه‌جی. بیروت: دارالمعرفه.

ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله. (۱۴۰۵). *حلیه الأولیاء و طبقات الأصفیاء*. بیروت: دارالکتاب العربی. انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه*، به تصحیح: محمد سرور مولایی. تهران: توس.

باخرزی، ابوالمفاخر یحیی. (۱۳۸۳). *اوراد الأحاب و فصوص الآداب*، به کوشش ایرج افشار. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.

پند پیران. (۱۳۵۷). تصحیح جلال متینی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۷۵). *نفحات الانس*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی. چاپ سوم. تهران: اطلاعات.

جمال‌الدین ابوروح. (۱۳۷۱). *حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: آگاه.

حیدرزاده سردود، حسن. (۱۳۹۶). *سرچشمه‌های آفتاب*. تهران: اطلاعات.

حیدری، علی. (۱۳۸۶). «تحوّل شخصیت در حکایات مشابه مولوی و عطار». فصلنامه پژوهش‌های ادبی، (۱۶)، ۹۳-۱۱۴.

خرکوشی، عبدالملک بن محمد ابراهیم نسابوری. (۱۹۹۹). تهذیب الأسرار، تحقیق: بسام محمد بارود. ابوظبی: المجمع الثقافي.

رضوانیان، قدسیه. (۱۳۸۹). ساختار داستانی حکایت‌های عرفانی. تهران: سخن.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۶). سرنی. چاپ دوم. تهران: علمی.

سراج طوسی، ابونصر. (۱۳۸۸). اللمع فی التصوّف، تصحیح و تحشیه: رینولد آلن نیکلسون، ترجمه مهدی محبتی. چاپ دوم. تهران: اساطیر.

سعدی شیرازی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۲). بوستان، تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی. چاپ چهارم. تهران: خوارزمی.

سمعانی، شهاب‌الدین احمد بن منصور. (۱۳۸۹). رُوح الأرواح، به اهتمام و تصحیح: نجیب مایل هروی. تهران: علمی و فرهنگی.

سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۷۷). حدیقه الحقیقه، به تصحیح: مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.

سهلگی، محمد بن علی. (۱۳۸۵). دفتر روشنائی، (از میراث عرفانی بایزید بسطامی)، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: سخن.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). نوشته بر دریا، (از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی). چاپ دوم. تهران: سخن.

شمس تبریزی. (۱۳۷۷). مقالات، به تصحیح محمدعلی موحد. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.

طوسی، احمد بن محمد بن زید. (۱۳۵۶). تفسیر سوره یوسف (الستین الجامع للطائف البساتین)، به اهتمام محمد روشن. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

عثمانی، ابوعلی حسن بن احمد. (۱۳۷۴). ترجمه رساله قشیریه، با تصحیحات و استدراکات: بدیع‌الزمان فروزانفر. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.

عطار، فریدالدین محمد. (۱۳۸۷). الهی‌نامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: سخن.

- _____ . (۱۳۹۸). *تذکره الأولیاء*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.
- _____ . (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.
- _____ . (۱۳۹۱). به تصحیح نصرالله پورجوادی و محمد سوری. تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۷۱). *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*، تصحیح محمد معین. تهران: دانشگاه تهران.
- عین‌القضات همدانی. (بی‌تا). *تمهیدات*، مقدمه، تصحیح و تعلیق: عفیف عسیران. چاپ دوم. تهران: کتابخانه منوچهری.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۹۲). *احیاء علوم‌الدین*، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو‌جم. چاپ هشتم. تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ . (۱۳۷۵). *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو‌جم. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.
- کلابادی، ابوبکر محمد. (۱۳۷۱). *تعرف*، به کوشش محمدجواد شریعت. تهران: اساطیر.
- مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل‌بن محمد. (۱۳۶۳). *شرح‌التعرف لمذهب‌التصوف*، به تصحیح محمد روشن. تهران: اساطیر.
- مقدسی، ابومحمد عبدالله بن احمد بن قدامه. (۱۴۰۳). *التوابع*، تحقیق: عبدالقادر الأرناؤوط. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مکی، ابوطالب. (۱۹۹۵). *قوت‌القلوب*، راجعه: سعید نسیب مکارم. بیروت: دارصادر.
- منتخب رونق‌المجالس به همراه بستان‌العارفین و تحفه‌المریدین. (۱۳۵۴). به تصحیح احمدعلی رجائی. تهران: دانشگاه تهران.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۷). *مثنوی معنوی*، تصحیح و پیشگفتار: عبدالکریم سروش. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.

میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۹۳). *کشف الأسرار و عدّه الأبرار*، به سعی و اهتمام: علی اصغر حکمت. چاپ نهم. تهران: امیرکبیر.

میرصادقی، جمال. (۱۳۷۶). *عناصر داستان*. چاپ سوم. تهران: سخن.

میهنی، محمدبن منوّر. (۱۳۷۶). *اسرار التوحید*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ چهارم. تهران: آگاه.

نخشی، ضیاءالدین. (۱۳۵۸). *سلک السلوک*، مقدمه و توضیح: غلامعلی آریا. تهران: زوآر.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۸۹). *کشف المحجوب*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی. چاپ پنجم. تهران: سروش.

هزار حکایت صوفیان. (۱۳۸۹). مقدمه، تصحیح و تعلیقات: حامد خاتمی پور. تهران: سخن.

یونسی، ابراهیم. (۱۳۶۵). *هنر داستان نویسی*. تهران: امیرکبیر.

Persian References Translated to English

- ‘Eyn al-Ghozât Hamedâni. (-). Tamhidât. Second Edition, Tehran, Manûchehri Library. [In Persian]
- ‘Ûfi, S. (1992). *Javâme al-Hekâyât va Lavâme al-Revâyât*. Tehran, University of Tehran. [In Persian]
- A Thousand Anecdotes of Sufis. (2010). Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Abu Noai‘m Esfahani, A. (1984). *Helyat al-Awliyâ Tabaghât al-Asfiyâ*. Beirut, Dar al-Ketab al-Arabi. [In Persian]
- Ansâri, Kh. (1983). *Tabaghat al-Sufiyah*. Tehran, Tûs. [In Persian]
- Attar, F. (2007). *Mosibat Nâme*. Second Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2008). *Elâhi Nâme*. Third Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2019). *Tazkirat al-Awliya*. Second Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Bâkharzi, A. (1978). *Orâd al-Ahbâb Fosûs al-Adab*. Second Edition, Tehran, University of Tehran. [In Persian]
- Elm al-Tasavof. (2012). Tehran, Iranian Institute of Sapience and Philosophy. [In Persian]
- Excerpts from Ronagh al-Majales, Bostan al-Ârefîn, and Tohfât al-Moridin. (1975). Tehran, Univesity of Tehran. [In Persian]

- Ghazâli, A. (1996). *Alchemy of Happiness*. Seventh Edition. Tehran, Elmi Farhangi. [In Persian]
- Ghazâli, A. (2013). *Ehya 'Olûm al-Din*. Khârazmi, M (Trans.). Eighth Edition. Tehran, Elmi Farhangi. [In Persian]
- Heydari, A. (2007). *Character Shift in Anecdotes Similar to Movali and Attar*, Quarterly of Literary Research. (No. 16), 93- 114. [In Persian]
- Heydarzâdeh Sardorûd. H. (2017). *Source of Sun*. Tehran, Etela'at. [In Persian]
- Hojwiri, A. (2010). *Kashf al-Mahjûb*. Fifth Edition. Tehran, Sorûsh. [In Persian]
- Ibn Jozi, A. (1979). *Sefh al-Safve*. Beirut, Dâr al-Ma'refa. [In Persian]
- Ibn Jozi, A. (1992). *Al Montazem Fi-Târikh al-Molûk va al-Omam*. Beirut, Dâr al-Kotob al-Elmiyeh. [In Persian]
- Ibn Jozi, A. (2007). *Talbis Eblis*. Zekâvati, A (Trans.). Tehran, University Publication Center. [In Persian]
- Jamâl al-Dîn Abû Rûh. (1992). *Ways and Words of Abû Sa'eed Abû al-Kheir*. Third Edition. Tehran, Âgâh. [In Persian]
- Jami, N. (1996). *Nafahât al-Ons*. Third Edition. Tehran, Etela'at. [In Persian]
- Kalâbadi, A. (1992). *Ta'arof*. Tehran, Asâtir. [In Persian]
- Kharkûshi, A. (1999). *Tahzib al-Asrar*. Abu Dhabi, Al-Majma' al-Thaghafi. [In Persian]
- Makki, A. (1995). *Ghoot al-Gholûb*. Beirut, Darsâder. [In Persian]
- Meybodi, A. (2014). *Kashf al-Asrâr va Oddat al-Abrâr*. Ninth Edition. Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- Mihani, M. (1997). *Asrâr al-Tovhid*. Fourth Edition. Tehran, Âgâh. [In Persian]
- Mirsâdeghi, J. (1997). *Elements of Story*. Third Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Maghdasi, A. (1982). *Al-Tavvabin*. Beirut, Dar al-Kotob al-Elmiyeh. [In Persian]
- Molavi, J. (1998). *Mathnavi Ma'navi*. Third Edition. Tehran, Elmi Farhangi. [In Persian]
- Mostamali Bokhârî, A. (1984). *Sharh al-Ta'arof le-Mazhab al-Tasavof*. Tehran, Asâtir. [In Persian]
- Nakhshabi, Z. (1979). *Selk al-Solûk*. Tehran, Zovvâr. [In Persian]
- Othmani, A. (1995). *Translation of Resaleh Ghoshiriyyeh*. Fourth Edition, Tehran, Elmi Farhangi. [In Persian]

Pand Piran. (1978). Tehran, Iran Cultural Foundation. [In Persian]

Rezvâniân, Gh. (2010). Story like Structures of Mystical Anecdotes. Tehran, Sokhan. [In Persian]

Sa'adi Shirâzi, M. (1993). Būstan. Fourth Edition. Tehran, Khârazmi. [In Persian]

Sahlegi, M. (2006). The Notebook of Light. Shafi'i Kadkani, M (Trans.). Third Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]

Sam'âni, Sh. (2010). Ravh al-Arvah. Tehran, Elmi Farhangi. [In Persian]

Sanâi, A. (1998). Hadighat al-Haghighat. Tehran, University of Tehran. [In Persian]

Sarrâj Tūsi, A. (2009). Allom' fī al-Tasavof. Second Edition. Tehran, Asâtir. [In Persian]

Shafi'i Kadkani, M. (2006). Written on the Sea. Second Edition. Tehran, Sokhan. [In Persian]

Shams Tabrizi. (1998). Articles. Second Edition. Tehran, Khârazmi. [In Persian]

Tūsi, A. (1977). Interpretation of Surah Yusuf. Tehran, Translation and Publication Agency. [In Persian]

Yūnesi, A. (1986). Art of Story writing. Tehran, Amir Kabir. [In Persian]

Zarrinkūb, A. (1987). Secret of the Reed. Second Edition. Tehran. Elmi. [In Persian]